

УДК 372.8:811.161.2

Голуб Н. Б.

СТИМУЛЮВАННЯ УЧНІВ 5–7 КЛАСІВ ДО ГАРМОНІЙНОГО ДІАЛОГУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті обґрунтовано важливість діалогу як форми спілкування, з'ясовано суть поняття “гармонійний діалог”, запропоновано прийоми і засоби стимулювання учнів до гармонійного спілкування на уроках української мови.

Ключові слова: діалог, спілкування, учасники діалогу, мотивація, стимул, стимулювання, гармонія, гармонійний діалог, засоби досягнення гармонії.

В статті обосновано важність діалогу як форми об'єднання, в'яснено зміст поняття “гармонічний діалог”, пропонується прийоми і засоби стимулювання учасників до гармонічного об'єднання на уроках української мови.

Ключевые слова: диалог, общение, участники диалога, мотивация, стимул, стимулирование, гармония, гармоничный диалог, средства достижения гармонии.

The study is devoted to the importance of dialogue as a form of communication, defines the essence of the concept of “harmonious dialogue” and highlights methods and means of stimulating students to harmonious communication at Ukrainian language lessons.

Key words: dialogue, communication, dialogue participants, motivation, incentive, incitement, harmony, harmonious dialogue, means of achieving harmony.

Проблема спілкування вже багато років не втрачає головних позицій у переліку актуальних для особистого життя кожної людини, для її соціальної адаптації, професійного становлення і для суспільства загалом. Цим і зумовлена потреба актуалізації у навчальному процесі теми діалогу. Щоб зрозуміти її важливість, варто поглянути на діалог ширше, вийшовши за лінгвістичні межі і спробувавши спрогнозувати його перспективу у подальшому житті учнів.

У країнах, зорієнтованих на демократичний устрій, діалог перебуває у центрі уваги з давніх часів, адже підвалини продуктивного діалогу закладалися ще давньогрецькими філософами. Зокрема, Сократом, який усе своє життя присвятив пошуку й удосконаленню механізмів ефективного діалогу, його учнем Аристотелем та іншими вченими, що утверджували соціальну роль діалогу, продукували думку про активність і рівноправність учасників діалогу – як мовця, так і слухача [1].

З тих часів усталилася традиція розділяти етос діалогу на три категорії – *діалектику* (згідно з умовами цього діалогу, його учасники у процесі спілкування погоджуються спільно шукати істину і діяти заради спільних інтересів), *еристіку* (учасники діалогу прагнуть задовольнити лише власні корисливі цілі) і *софістику* (учасники діалогу вдаються до діалектичних аргументів, але мають на меті лише власну вигоду). Отже, з одного боку, беремо до уваги дослідження суті й ролі діалогу в навчальному процесі й суспільстві (праці Аристотеля, Бахтіна М., Пассова Є., Вострикової Т., Кузьміної Н., Ладиженської Т., Михальської А., Сиротиніної О., Смелкової З. та ін.), а з іншого – розвідки вчених щодо проблеми стимулювання навчальної діяльності учнів (Алексєєв М., Божович Л., Гін Р., Ковальов О., Костюк Г., Леонтєв О., Маркова А., Маслоу А., Рубінштейн С., Синиця І., Сухомлинський В. та ін.).

Мета статті – обґрунтувати важливість діалогу як форми спілкування для учнів 5–7 класів, з'ясувати суть поняття “гармонійний діалог”, запропонувати прийоми і засоби стимулювання учнів до гармонійного спілкування на уроках української мови.

Ідеї давньогрецьких мислителів щодо суті й ролі діалогу пройшли випробування віками, набули осмислення й розвитку і не втратили актуальності. Свідченням цього є, зокрема, численні наукові розвідки Ю. Рождественського, де учений розглядає діалог як елементарну одиницю управління суспільством, цим самим надаючи йому особливого значення [6], В. Панкратова, згідно з висновками якого, спілкування – це “необхідна умова життя людини і, як специфічний спосіб існування культури, – втілення принципів моралі, альтруїзму і терпимості” [5, с. 7].

Діалоги в суспільстві Ю. Рождественський класифікує за метою, сферою застосування їх (діалог сімейний, військовий, дипломатичний, судовий, фінансовий, адміністративний, освітній та ін. – всього 12). Усі дванадцять видів розділяють діалоги на жанри, які “утворюють повноту мовленнєвого життя суспільства” [6, с. 130] і знання яких сприяє забезпеченню повноцінного функціонування суспільства. За висновками вченого, брак будь-якого із діалогічних жанрів призводить до різних негативних наслідків, а саме: безді-

альності, безструктурності й безладу, безкультурності, низького рівня освіченості, бездуховності, стагнації життя та ін. З огляду на зазначене, сьогодні важливо вивести діалог за межі лінгвістичної теорії, одного розділу шкільного курсу мови, аби він не сприймався учнями лише як параграф підручника, елемент синтаксису, а передусім як засіб облаштування, організації свого життя. Учні мають розуміти, що діалог спрямовує їх на багато життєво важливих дій, умінь, а саме: запитувати, слухати, відповідати, інформувати, контактувати, пропонувати, погоджуватися, відмовляти, оцінювати, виправдовувати, переконувати, схвалювати, осуджувати, робити комплімент, обіцяти, пояснювати тощо.

Навчання діалогу й діалогічного мовлення відповідно до 4-х змістових ліній означає, що учням необхідно дати знання про теорію діалогу (мовна лінія), сформулювати вміння і навички будувати діалог у різних ситуаціях спілкування й організувати своє життя засобом діалогу (мовленнєва, діяльнісна), домогтися усвідомлення моральних принципів, правил культури діалогу, напрацьованих народом упродовж віків, стимулювати бажання і внутрішню потребу дотримуватися їх (соціокультурна).

Що являє собою гармонійний діалог? Слово "гармонія" давнє, своїм корінням сягає античних часів. Зокрема, у філософії Геракліта воно є одним із трьох ключових категорій (вогонь – логос – гармонія) і означає збіг протилежностей. У текстах "Іліади" й "Одісеї" Гомера набуває двох значень: 1) згода, угода, мирне співіснування; 2) скрепи для дощок на зразок цвяхів. Ключовими словами тлумачення його лексичного значення за багатьма лексикографічними джерелами є "зв'язок", "скріплення", "угода", "домовленість", "душевний лад", "правильне співвідношення", "правильна міра", "пропорція", "розуміння", "відповідність", "правильність", "істинність", "стрункість". Отже, вживання слова "гармонізація" у контексті спілкування означає передусім його якісний аспект. Гармонізація спілкування починається із налагодження контакту між партнерами по спілкуванню. З цією метою сьогодні розробляються методики, автори яких акцентують увагу на мовні й позамовні елементи. Однією з головних передумов гармонізації процесу спілкування дослідники вважають відповідальність співрозмовників за кожний свій мовний вчинок. Регулятором мовної поведінки є розроблений лінгвістами комунікативний кодекс, що "являє собою складну систему принципів, які регулюють мовленнєву поведінку обох сторін у ході комунікативного акту й базуються на ряді категорій і критеріїв" [2, с. 112]. Такий кодекс існував у кожного народу у вигляді неписаних правил, окремі з яких згодом були зафіксовані в усній народній творчості (прислів'ях, приказках), недотримання їх суперечило суспільній моралі й засуджувалося.

Важливими критеріями, що формують атмосферу й визначають ефективність спілкування, на думку вчених, є істинність і щирість, а головними принципами називають принцип кооперації, достатності, доцільності, ввічливості (такт, великодушність, схвалення, згода, симпатія, обережність, скромність), принцип рівної безпеки, адекватності тощо.

З огляду на сказане, вважаємо важливим для вчителя не лише правильно подати матеріал, який буде легко й ефективно засвоюватися учнями, навчити їх складати діалоги за зразком і довільно, але й заохочувати до діалогу на уроці й за його межами, скеровувати кожну частину теоретичного мовного матеріалу на розвиток і вдосконалення діалогічного мовлення школярів.

Відповідно до сучасних світових тенденцій, першочерговою проблемою, що потребує розв'язання у сфері освіти, є виховання нового покоління, спроможного не розгубитися у вирі економічних процесів, адекватно реагувати на будь-які виклики часу і навіть прогнозувати їх. Водночас кожна нація, що дбає про міцні підвалини своєї держави, прагне передати нащадкам культурний код, тобто домогтися усвідомлення своєї національної унікальності й внутрішньої потреби дорожити нею.

Важливість *стимулу* пояснюється тим, що він є рушійною силою для людини у будь-якому виді її діяльності. Стимулювання у процесі навчання розглядаємо передусім як заходи, спрямовані на формування внутрішньої потреби в учня щось вивчати і сфокусувати вивчене на інші (що перебувають за межами школи) сфери життя. Близьким до стимулювання є поняття мотивації. На відміну від мотиву, що являє собою внутрішній потяг до діяльності, стимул має зовнішній характер й виявляється у зовнішньому спонуканні активності. Отже, актуалізуючи ззовні наявні мотиви, ми забезпечуємо свідомий інтерес, бажання і внутрішню потребу певного виду діяльності.

Процес переведення мотивів у стимул має бути зорієнтований на такий результат: під його впливом діяльність не просто викликає інтерес, бажання, а й стає насолодою, від чого зростає результативність, продуктивність праці.

Знання класифікації стимулів і психічних особливостей учня сприятиме правильному добору їх. Так, на одних учнів краще впливають позитивні стимули (похвала, оцінка, матеріальна винагорода, привілеї, можливість підвищення статусу), інших більше стимулюють негативні різновиди (засудження, зауваження, негативна оцінка, позбавлення привілеїв, зневага, ігнорування).

Для появи потреби будувати гармонійний діалог важливу роль відводимо різним факторам: зовнішнім (суспільство, школа, клас, сім'я) і внутрішнім (інтерес, бажання, наполегливість, прагнення).

Поділ на внутрішні і зовнішні фактори, звісно, умовний, оскільки наявність внутрішніх факторів значною мірою залежить від зовнішніх. Інтерес, схильність до вивчення того чи іншого предмета, ставлення

до матеріалу значною мірою залежить від того, чи потреба у вивченні цього матеріалу обмежується програмою, чи насправді ж існує запит суспільства на ці знання і вміння.

Школа має багато можливостей для стимулювання учнів до гармонійного діалогу: інтегровані навчальні стратегії, побудова відкритого навчально-виховного середовища, у якому високо цінувалася б думка й участь кожного учня, визначення місця кожного учня у виховному процесі шляхом неформального розподілу обов'язків, стимулювання активної роботи учня в навчанні й позакласній діяльності.

Що реально може зробити вчитель для стимулювання учнів до гармонійного діалогу? За висновками психологів і дидактиків, внутрішню мотивацію можна нарощувати *поясненням*, яким чином конкретний матеріал може бути застосований у житті, *визнанням права* кожного учня на власну думку, *сприянням співпраці*, використанням інших методичних прийомів. Зокрема, стимулюванню сприяє використання *ілюстративного матеріалу*, а саме: уривків із художніх творів, афоризмів, легенд, яскравих прикладів із життя різних людей та ін. Наприклад, типова ситуація, коли, не поділивши апельсин, дві сестри посварилися й не розмовляли кілька днів, аж потім з'ясувалося, що одній потрібна була цедра, а інша просто хотіла поласувати цитриною. Ця історія – свідчення того, як невміння будувати діалог у побуті спричиняє сварки, непорозуміння, а часом і розрив стосунків на багато років.

Формування навичок будувати діалог має супроводжувати вивчення інших розділів мови. Зокрема, багатий матеріал для налагодження продуктивного діалогу у будь-якій сфері дає українська фразеологія, варто лиш привернути увагу до того, що прислів'я і приказки являють собою комплекс правил комфортного співжиття у родині, із сусідами, з друзями, іншими людьми, загалом у суспільстві. Важливо зрозуміти, що людина, яка знає багато фразеологізмів, ніколи не відчуватиме труднощів у спілкуванні, бо ж засобами фразеології можна згадати людині про правила етикету (*Не смійся з людей – і люди з тебе не сміятимуться*), вказати на погану звичку, рису характеру чи поведінку людини (*Ласий на чужі ковбаси. Багато грому – мало дощу*), охарактеризувати людину (*Маленька пташка, та гострий дзьобик. Верба товста, та всередині пуста.*), висловити своє ставлення до чогось (*З брудної води ще ніхто чистим не вийшов*), дати оцінку ситуації (*Та корова завжди молочна, яку продали. Де ті горобці подінуться, як корчма згорить? Не хотіла чапля рибок, то тепер їсть жаби*), дати пораду (*Тримайся того порога, перед яким зістарився. Не проси в Бога погоди, а проси врожаю. Хто з тобою розоружився, той з тобою й не дружив. Вибирай старого лікаря, а молодого адвоката. Візьми борону та розчеши бороду. Засвітить сонце і наше віконце. То ще не біда, що без риби середя*), зробити висновок, підсумувати (*Хіба треба у недужого питати, чи бажає він здоров'я мати? Молодець проти овець, а проти молодця і сам вієця. Ще жодне мило крука не змінило. Скільки сніг не лежатиме, та розтанути мусить*), зробити комплімент (*Нашій Горпині гарно і в хустині*).

Крім того, прислів'я регулюють мовну поведінку людини (*Менше говори – більше почуєш. Як овечка: не мовить ні словечка. Хто мовчить, той трьох навчить. Гостре словечко коле сердечко. Добре слово будує, а зле руйнує. Сказав, та не зав'язав*). Знання прислів'їв і приказок робить людину комунікабельною, сприяє формуванню блискавичної реакції на різні мовні вчинки, допомагає знайти вихід у складній ситуації (*Добре глухому – не скаже нікому. Що днина – то й новина. І мох, і трава, і Мелашка крива. Недавно осліп, а нічого не бачить*).

Вивчаючи лексику, водночас орієнтуємо учня на збагачення активного словника. Здійсненню правильного добору лексичного матеріалу, на думку З. Курцевої, сприяє знання таких етичних суджень, чи комунікативно-моральних максим:

1. Задуми, слова і вчинки спрямовуй на благо і добро.
2. Прагни взаєморозуміння, взаємодії.
3. Неси відповідальність за кожне мовлене чи написане слово.
4. Вчиняй по совісті. Прислухайся до свого внутрішнього голосу.
5. Адекватно оцінюй комунікативну ситуацію і вчиняй відповідно до неї.
6. Продумуй використання вербальних і невербальних засобів, що не будуть суперечити твоїм моральним настановам.
7. Будь лояльним і справедливим, оцінюючи мовні дії і вчинки інших, і суворим, оцінюючи власні [З, с. 235].

Орієнтиром для добору мовних засобів є норми спілкування, дотримання етикету і соціально зумовлена необхідність.

Однак багатство мовлення – це не лише кількісний показник, а й смислове насичення, мережа лексичних значень. З огляду на це, ефективним лексичним прийомом вважаємо різні види тлумачення лексичного значення слова як демонстрацію власного бачення явища, проблеми, спробу широкої ілюстрації, увиразнення пояснюваного об'єкта, збагачення його змісту (*1. Життя – це трохи радості, трохи надій, трохи любові, а решта – скрипуче ярмо буденщини. 2. А страх – це така тітка, від якої і в левів трусяться жижики. 3. Яка страшна ця хвороба – байдужість! Вона вбиває апарат мислення, сердечний апарат, залишає тільки механічний. 4. Переджнив'я – це та пора, коли в серці селянина сходяться радости й тривоги хліба, а між ними снуються древні, певне, ще з язичницького віку прихоплені хліборобські жалі. – М. Стельмах*).

Неправильний вибір лексичної одиниці, пов’язаний із лексичним значенням, сполучуваністю або стилістичними обмеженнями, призводить не лише до логічних помилок, а й до непорозуміння і навіть конфлікту.

Явищем, протилежним багатству, вважають словесні штампи, тобто “механічне повторення зітертих, шаблонних словосполучень чи цілих висловлювань”, що позбавляють мовлення індивідуальності й виразності; канцелярит, ознаками якого є витіснення живого дієслова віддієслівними іменниками, нагромадження іменників у родовому відмінку, велика кількість слів-паразитів, зловживання іншомовними словами [4, с. 32].

Використання штампів, з одного боку, характеризує мовця як людину з нерозвиненим мисленням й бідною почуттєвою сферою, а з іншого – віддаляє його від співрозмовника, сприяє появі бар’єрів у спілкуванні.

Ретельний добір слів має важливе значення, оскільки співрозмовник чує і сприймає окремі слова раніше, ніж усвідомить речення загалом. За свідченнями вчених, заперечні частки сприймаються пізніше, ніж самі слова, тому фрази “непогано впоралися”, “маєш непоганий вигляд”, “не остання людина в колективі”, “не найгірший варіант” викликають у слухача протилежний ефект, його увага фіксує передусім слова із негативним значенням “погано”, “поганий”, “остання”, “найгірший”. Тому доцільніше сказати, хай навіть авансом, “добре впоралися”, “має гарний вигляд”, “авторитетна (шанована) людина”, “гарний варіант”. Особливо це стосується привітань/побажань, коли замість добра, щастя, удачі та інших бажаних і позитивних складників, мовець, намагаючись бути оригінальним, бажає “ніколи не знати ГОРЯ”, “не знати ЛИХА”, “нехай БІДА обходить Ваш дім стороною”, “не знати СМУТКУ” і подібне.

Учителі риторики в давні часи говорили своїм учням: “Розкажи так, щоб я побачив!”. Ключові слова кожної фрази малюють в уяві картинку. Тому, якщо Ви хочете, щоб вона була оптимістичною, бадьорою, добирайте для цього відповідні слова.

Кожен мовець мріє стати гарним співрозмовником, бо це автоматично означає, що він цікава людина, бажана у будь-якому колективі чи товаристві, магнетична особистість, що притягує до себе й згуртовує. Поняття “гарний співрозмовник” має багато складників. Чи не найважливіший серед них – лексикон, у якому не повинно бути місце словам і виразам, на зразок: “мабуть”, “можливо”, “не знаю”, “постараюсь”, “мені здається”, “я не впевнений”, “якщо вдасться”, замість них мають бути “я знаю”, “гарзд, зроблю”, “так”, “вмію”, “переконаний”, “гарантую”, “я впевнений”, “обов’язково”, “неодмінно”, “знайдемо”.

Крім того, до факторів, що сприяють гармонізації спілкування, відносять визнання наявності різних точок зору й повагу до них; надання рівних можливостей висловити власну точку зору; уміння слухати співрозмовника; гнучкість у спілкуванні – все те, що сукупно іменується тактовністю. Варто пам’ятати, що *тактовність* – це своєрідний захисний крок, до якого людина вдається з надією, що її недоліки чи слабкі місця не стануть предметом публічного обговорення.

Отже, згідно із риторичним законом *гармонізації діалогу*, важливою передумовою його є наявність діалогічної взаємодії між основними учасниками мовленнєвої ситуації, адже гармонія починається з налагодження взаємодії, що базується на толерантних стосунках. Основними ж ознаками гармонійного діалогу вважаємо результативність і психологічний комфорт його учасників. Саме тут особливої гостроти набувають ціннісні основи навчального процесу, на що орієнтує чинна програма з української мови. Орієнтування учнів у процесі навчання на гармонійний діалог сприятиме результативності навчального процесу і підвищенню пізнавального інтересу учнів.

Розв’язання окреслених у статті завдань не вичерпує загалом проблеми діалогу в лінгводидактиці й риториці. Багато аспектів цієї проблеми потребують ретельної уваги з боку дослідників, а, можливо, і спеціальних досліджень. Такою, зокрема, видається проблема риторизації навчального процесу, діалог у професійному мовленні та інші.

Література:

1. Аристотель. Тропика. Кн. 1 // Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2 – 687 с. (Философское наследие).
2. Клюев Е. В. Речевая коммуникация / Клюев Е. В. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.
3. Курцева З. И. Речевой поступок как риторическая категория / З. И. Курцева // Роль риторики и культуры речи в реализации приоритетных национальных проектов : материалы XII международной науч. конф. по риторике (Москва, 29–31 января 2008 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ritorika.info/didakticheskie-materialy>.
4. Михайличенко Н. А. Основы риторики : [учеб. пособие] / Михайличенко Н. А. – М. : ЮНТУС, 1994. – 54 с.
5. Панкратов В. Н. Эффективное общение: Правила игры : [практическое руководство] / Панкратов В. Н. – М. : Психотерапия, 2007. – 256 с.
6. Рождественский Ю. В. Принципы современной риторики / Рождественский Ю. В. ; под ред. В. И. Аннушкина. – [3-е изд., испр.]. – М. : Флинта, Наука, 2003. – 176 с.